

Степан Сливка

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
завідувач кафедри теорії та філософії права,
д-р юрид. наук, проф.

Богдан Сливка

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”
аспірант,
протоіерей, асистент кафедри педагогіки та соціального управління

Микола Кавчак

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”
протоіерей, канд. богосл. наук, доц.,
асистент кафедри теорії та філософії права

КАНОНІЧНЕ ПРАВО У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПОЛІ: ПРОБЛЕМИ І ПОШУКИ СИМФОНІЇ

© Сливка С., Сливка Б., Кавчак М., 2018

У статті досліджено канонічне право у конституційному полі, адже філософський світ дуже багатий на творчість як рух до трансцендентного, позамежового буття. Цю творчість у земних умовах еманують, виточують суспільство, Церква і держава на основі співіснування людей на природних законах, синергетичних, нелінійних соціальних процесах. Ці три інституції, які керовані природними і надприродними законами, здійснюють культурологічну діяльність. Зокрема, формують своє правове поле, впливають на дух людини, намагаються зробити людину щасливою тощо. Кожна інституція діє за своїми законами, але при цьому вони часто втручаються одна в одну. Найбільше простежуються зусилля держави (відсуваючи виховний потенціал Церкви) у невідомому, неприродному одухотворенні людини та суперечливому виборі стежини у трансцендентний простір, порушуючи тим самим симфонічні устої.

Ключові слова: чесноти; норми; метаантропологія; екзистенція; трансцендентальне право; метаантропологічний вимір; фортуна; традиції; мораль; буденне; граничне; позаграничне; ортологія; екзистенціологія; трансцендентологія.

Степан Сливка, Богдан Сливка, Николай Кавчак

КАНОНИЧЕСКОЕ ПРАВО В КОНСТИТУЦИОННОМ ПОЛЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПОИСКИ СИМФОНИИ

В статье исследованы каноническое право в конституционном поле, ведь философский мир очень богат творчеством как движение к трансцендентного, позамежового бытия. Это творчество в земных условиях емануют, вытачивают общество, Церковь и государство на основе сосуществования людей на природных

законах, синергетических, нелинейных социальных процессах. Эти три учреждения, которые управляются природными и сверхъестественными законами, осуществляют культурологическую деятельность. В частности, формируют свое правовое поле, влияют на дух человека, пытаются сделать человека счастливым и тому подобное. Каждая организация действует по своим законам, но при этом они часто вмешиваются друг в друга. Больше всего прослеживаются усилия государства (отодвигая воспитательный потенциал Церкви) в неумелом, неестественном одухотворении человека и противоречивом выборе тропинки в трансцендентный пространство, нарушая тем самым симфонические устои.

Ключевые слова: добродетели; нормы; метаантропологии; экзистенция; трансцендентальное право; метаантропологический измерение; фортуна; традиции; мораль; обыденное; предельное; позаграничне; ордология; экзистенциология; трансцендентология.

Stepan Slyvka

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of TFP
of the Institute of Law and Psychology
of the Lviv Polytechnic National University

Bogdan Slyvka

postgraduate,
archpriest, assistant professor of pedagogy and social management
Head of the Department of TFP
of the Institute of Law and Psychology
of the Lviv Polytechnic National University

Mykola Kavchak

archpriest, candidate of theological sciences, associate professor
Assistant Head of the Department of TFP
of the Institute of Law and Psychology
of the Lviv Polytechnic National University

CANONICAL LAW IN THE CONSTITUTIONAL FIELD: PROBLEMS AND SEARCHES FOR SYMPHONY

The article examines canon law in the constitutional field, because the philosophical world is very rich in creativity as a movement towards transcendental, extra-ordinary existence. This creativity in terrestrial conditions is emasculated, stifled by society, the Church and the state on the basis of the coexistence of people with natural laws, synergistic, nonlinear social processes. These three institutions, which are governed by natural and supernatural laws, carry out culturological activities. In particular, they form their legal field, influence the spirit of a person, try to make a person happy, and so on. Each institution operates according to its own laws, but they often interfere in one another. The greatest efforts of the state (removing the educational potential of the Church) are most traced to the impudent, unnatural spiritualization of man and the controversial choice of path in the transcendental space, thus violating the symphonic foundations.

Key words: virtues; norms; metanthropology; existence; transcendental law; metanthropological measurement; fortune; traditions; morality; everyday marginal; extraneous; ordination; existential science; transcendentalology.

Аналіз дослідження проблеми. У науковій літературі практично не досліджено канонічного права в конституційному полі. Правова дійсність постійно поповнюється новими поняттями, дефініціями, якими суспільство на інтуїтивному рівні намагається заповнити наявні прогалини.

Мета статті – обґрунтувати і проаналізувати канонічне право у конституційному полі.

Постановка проблеми. Зміст виховної симфонії Церкви в державі реалізується у *конституційному полі*, під яким розуміємо конкретні визначники реалізації природного права в позитивному праві держави, які утворюють акмеологічну нормованість поведінки людини та регулюють її. Тобто конституційне поле визначається співвідношенням канонічного права з конституційним правом та його конституційністю, а також встановленим державою режимом.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що конституційне право – це провідна галузь права, сукупність правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політичної організації суспільства, пов'язаних з організацією і функціонуванням державного механізму [12, с. 276]. Державний механізм повинен діяти синхронно з природним. Для цього потрібно вивчати природні закони, формувати таке природне право, яке сприяло б ефективній діяльності державного апарату. Це завдання найкраще виконає канонічне право, тобто виховна симфонія Церкви і держави.

Конституційність – це: 1) загальна вимога, яка характеризує режим так званої конституційної законності й полягає в неухильному вихованні та дотриманні конституції усіма суб'єктами права, правильному застосуванні її норм органами влади і посадовими особами; 2) спеціалізована вимога, яка припускає можливість звернення до органу конституційної юрисдикції уповноважених суб'єктів права насамперед щодо відповідності конституції певного кола правових актів і передбачає розгляд ним цих питань [12, с. 288]. Церква характеризується своєю природною конституційністю, яка випливає із Священного Писання, надприродного промисливого – Божого простору. Але в земних умовах умовним, примітивним промислителем є конституція, її конституційне поле, де діє канонічне право.

Фактично *конституційність канонічного права – це екзистенціальна вимога Церкви неухильно реалізовувати вірянами конституційні норми держави*. Йдеться про те, що канонічне право потребує формування екзистенціальних внутрішніх імперативів шляхом реалізації (дотримання, виконання, використання й застосування) конституційного права. Сфера реалізації визначається життєвими потребами, тобто у правовій дійсності думок, почуттів, а також дій.

Візьмімо до уваги, що канонічне право – це транснаціональна система духовно-моральних цінностей, сформована герменевтикою природного права та метакорпоративним правом Церкви для продовження позатілесного життя [8, с. 104]. Це означає, що канонічне право не обов'язково повинно бути здобутком держави, оскільки воно є транснаціональним, але має враховуватися державний напрям, захист власних державних кордонів, мови та інших атрибутів. У деяких державах (зокрема в Україні) ці питання є принциповими. Тому канонічне право повинно символізуватися з конституцією. Або, радше, у формуванні конституції повинна враховуватися філософія канонічного права. Втім пошуки виховної симфонії Церкви і держави таки здійснюються.

Християнське виховання – це процес формування людської особистості, здатної до активного і творчого засвоєння цінностей християнського життя [6, с. 461]. Співзвучність Церкви і держави, їх духовне сполучення відбувається в моралі. Виховні, активні спонукання моралі найбільше продукує Церква. Творче використання населенням християнської моралі і цілеспрямоване впровадження її в життєдіяльність для держави є великою цінністю.

У конституційному полі діють такі великі інститути: суспільство, Церква, держава, які доцільно розглядати відповідно у світському (державному і філософському) та богословському (зокрема християнському) розуміннях.

Суспільство у світському розумінні – це відособлена від природи частина матеріального світу, що є формою життєдіяльності людей; сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі їхньої спільної діяльності [13, с. 728]; у філософському – це якісно відмінне від природи,

багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), у яких виявляється всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей [10, с. 620–621]; у богословському – це сукупність людей, що являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний духовний організм, що розвивається самостійно й не залежить від інших соціальних організмів [9, с. 3].

Для набуття канонічним правом ознак духовної конституційності потрібно вдатися до земних умов співжиття, яке відбувається в активному суспільстві, суспільній діяльності. Фактично людина під час історичного розвитку вносить корективи у процес формування суспільства, суспільних інститутів, зміцнення духовного організму тощо. Своєрідною невидимою конституцією суспільство визнало природне (і надприродне також) право. Це тривало аж до створення державного (позитивного) права. Норми природної конституції були прямої дії. Основним регулятором була суспільна думка, суспільна мораль. Але щоб не допустити перегинів у суспільному нормотворенні, суспільство жадало Божого дому – Церкви на землі для духовної, екзистенціальної координації. Тобто хоч суспільний розвиток і є самостійним, але потребує духовного орієнтира, який діє без примусу, але герменевтично обґрунтовує природно-надприродну конституцію. В підсумку утворюється громадянське суспільство, яке вирішує всі проблеми людської життєдіяльності.

Церква (від гр. – Божий дім) – це специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною централізованою ієрархічною системою взаємовідносин усередині релігійних спільнот, їхніх зв'язків зі світськими організаціями та інститутами, передусім державними [14, с. 358]; це термін, який позначає релігійну співдружність християн і відповідну ієрархічну структуру, життя і діяльність якої регламентується віроповчальними і канонічними нормами, створеними в контексті історії християнства [5, с. 323]; це суспільство всіх розумно-вільних істот, тобто і ангелів, і людей, які вірують у Христа-Спасителя, і з'єднаних у Ньому, як єдиному Главі своєму [4, с. 187].

Давня історія виникнення Церкви в людському співдружному суспільстві обґрунтовується тим, що людина є духовною, надприродною істотою, яка не створена для життя на землі. Вона опинилася на землі обґрунтовано, але жити природно не підготовлена. Намагання бути разом з безтілесними істотами (ангелами) приводили до формування первісної земної Церкви, яка повинна була єднатися з небесною. Першосвященики, які були главами земних Церков, як могли, так і здійснювали віроповчальність та духовну герменевтику шляхом відчуття, сенсубельності своїх дій. Тобто існування давньої Церкви було епіфанійним, відчуттєвим, тому й віра була язичною, не в Єдиного Бога, а окремих божків, ідолів. Зв'язок землі і неба супроводжувався вірою в різні надприродні прикмети. Такі консервативні підвалини суспільства існували дуже довго (окремі існують і тепер). З часу вознесіння Ісуса Христа Він став Главою Церкви і віроповчальність набула онтологічного і своєрідного конституційного змісту.

Згідно із Священним Писанням, початковою ланкою людського суспільства були сімейні єднання: сім'я Адама і Єви, сім'ї їхніх нащадків, де появилася верховна влада одного над іншими (глави сім'ї над її членами), обмеження самовільності, що й стало прообразом державної влади. Розростаючись, сім'ї перетворювалися на співдружні громади, племена і народи. В результаті історичного розвитку, яким керує промисел Божий, ускладнення суспільних зв'язків призвело до утворення в різних народів держави. Із християнського погляду, держава – це боговстановлений інститут. Однак необхідність існування держави не впливає безпосередньо з волі Божої, а з наслідків першородного гріха та зі згоди дій щодо обмеження панування гріха у світі з волею Божою. Антропологічна причина двоякості феномена держави – у занепаді людини [7, с. 204]. Звичайно, у теорії держави і права існують декілька вчень про утворення держави, органічна теорія, теорія насильства та інші, але походження держави з волі Бога має акмеологічне схвалення. Боже право своєю природно-надприродною акмеологічністю є конституцією, зокрема природною, християнською конституцією, яка пов'язана із суспільною природою людини. Тобто своєрідна природна конституція, схвалена Богом, створила державні утворення, які згодом переросли в державу сучасного розуміння, але із значними порушеннями природно-конституційних норм.

Джерелом формування Церкви є віра. Сповідуючи віру, ми визнаємо Церкву “єдиною”, яка становить одне духовне тіло, має одного Главу, Ісуса Христа, одушевляється одним Духом Божим. Церква як встановлена від Бога спільність людей, об’єднаних вірою, законом Божим, священноначальністю і таїнствами, є земна (для живих людей) і небесна (для померлих людей), які володіють єдністю [1, с. 778–779].

Держава – це сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах цієї території влади; організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує й організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права й інтереси громадян [11, с. 80]; відповідно організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль над деякими аспектами поведінки людей на певній території з метою підтримувати лад у цьому суспільстві [10, с. 150]; політична організація суспільства, яка має такі ознаки: влада, територія, суверенітет, мова, податкова система [7, с. 202].

Існування держави без влади (як і Церкви) неможливе. Немає чітко визначеної влади у громадянському суспільстві регулювання поведінки, діяльності людей у громадському суспільстві здійснюється громадами на основі звичаїв, традицій та здорового глузду. У державі, яку виявили бажання мати і суспільство, і Церква, регулювання людською життєдіяльністю здійснюється інтелектуально, розумом владних осіб, а іноді примусом і силою. Ці державно-владні атрибути закладено в позитивному праві, яке очолює конституційне право. Регіони позитивного права часто здійснюються непомітними лазівками, які призводять до негативних наслідків.

Наприклад, ст. 35 Конституції України зобов’язує суспільство відділити Церкву від держави і школу від Церкви, не звертати увагу на свободу світогляду і віросповідання, вести довільну релігійну діяльність тощо. Декларація таких санкціонованих людських діянь в державі суперечить основам громадянського суспільства. Звідси напрашується висновок, що суспільство породило державу і Церква дала на це благословення, але держава стає на позиції погубника Церкви, чого суспільство не бажає. Це означає, що своєю конституцією держава як суспільний менеджер стала непослухом суспільства, є невдячною “дитиною”. Не зрозуміло, як на таку конституцію, її ворожу пропаганду має реагувати Церква.

Джерелом формування держави, на нашу думку, стала воля Божа виведення євреїв з єгипетської неволі під проводом Мойсея. Сорок років походу народу пустелею сформували неписані правила, норми, за якими може жити певна народна спільність. Конституцією були усні вказівки Бога щодо тих чи інших дій Мойсея. Нормами цієї конституції було сформувати правослухняний народ і нагородити його благодатною територією з добрими кліматичними умовами для життєдіяльності, яка називалася Обітованим Краєм (Землею). Цей історичний біблійний приклад свідчить про те, що Бог прагнув держави для людей з відповідним вождем, певними повноваженнями, законодавством (у цьому випадку Синайським і т. д.). Тоді ознаками держави були: територія, військо, судова влада тощо. Причому Бог як Акмеологічний Конституціоналіст безпосередньо протягом певного часу особисто призначав вождів, керівників первісної держави.

Мета діяльності держави у християнському розумінні полягає в недопущенні подальшого гріхопадіння. Державний устрій суспільства благословляється Богом тому, що в зіпсованому гріхом світі людина потребує владної і примусової сили, обмеження власності і своєї, і своїх ближніх від руйнівних проявів гріховності. Для скерування людських законів до мети, накресленої промислом Божим, Бог подарував державній владі силу, щоб вона рукою, озброєною мечем правди і справедливості, вела людину в ім’я Його благим шляхом [7, с. 204].

У світському розумінні держава, “забувши” Божі настанови, встановила мету – забезпечити матеріальний добробут, а потім духовні надбання. Така мета хоч і визначається конституцією, але, як правило, не досягається. Причина полягає в порушенні ієрархії (духовність повинна бути на першому місці). Можливо, в давнину це розуміли князь Аскольд, княгиня Ольга та князь Володимир, організовуючи хрещення Русі-України.

У добу Середньовіччя світська і духовна влади взаємно доповнювали одна одну: могутні феодали були водночас і всесильними церковниками. Мистецтво цього періоду мало виразно релігійний характер [13, с. 1].

Культурний розвиток Русі піднявся на новий щабель після прийняття християнства. З X ст. з його поширенням запановує візантійський стиль у ремеслах, письменстві, мистецтві, праві. Разом з ним відбулися якісні зміни в світогляді і побуті русичів: нова релігія широко відкрила двері візантизму в усіх сферах життя. Християнство стало ідеологічним підґрунтям для феодальних відносин, сприяло входженню України-Русі в європейський культурний світ [2, с. 3]. Тому Київська Русь невдовзі стала на той час високорозвиненою державою в Європі, оскільки духовності було приділено першочергову увагу.

Високий рівень духовності сприяв і високому рівню матеріального життя людей у Русі, її високому авторитету серед держав Європи. Наявність канонічної Церкви зміцнила й канонічне право, яке поважали і якого навчали в зароджуваних світських навчальних закладах. Тобто мета Церкви і держави в основних аспектах збігалася, тож вони повинні діяти злагоджено і симфонічно. Проте в них існують і відмінності.

Різняться Церква й держава щодо обсягу своєї діяльності. Держава обмежується територією, що її посідає народ або якась група народів. А Церква Вселенська охоплює всіх членів, що живуть на земній кулі, незалежно від їх національності й території проживання, а також тих, хто перебуває в житті вічному. Є відмінність і в способі впливу на своїх членів. Держава, принаймні в сучасному її стані, вживає методів примусу, коли цього потребують обставини; Церква не вживає їх і діє тільки шляхом переконання та прикладів [3, с. 22]. Але ця розбіжність є закономірною і входить до змісту Божого промислу. Однак щоб держава була гідна цього промислу, вона повинна бути конституційною, тоді виникатиме найбільше симфонічних дій, які перебуватимуть у конституційному полі.

Важливо зосередити увагу на основних визначниках симфонії Церкви і держави. На нашу думку, це такі:

- а) незалежність Церкви і держави не повинна бути абсолютною;
- б) державна допомога Церкві у застосуванні влади у випадках, вказаних Церквою;
- в) державна повага до Церкви, її канонічних вимог;
- г) Церква повинна терпеливо очікувати Божої істини у відносинах з державою;
- д) віряни повинні беззаперечно дотримуватися державних законів;
- е) Церква може довше проіснувати без державної підтримки, ніж держава без Церкви;
- є) завдання Церкви і держави збігаються у разі прояву моральної сили вірян, яку проповідує Церква, у своїй життєдіяльності.

Уміння держави помістити ці та деякі інші підвалини канонічності Церкви у своє конституційне поле забезпечить міцну симфонію між ними.

Висновки. Отже, проблеми симфонічності Церкви і держави існують здавна. Вони вирішуються, як правило, введенням відповідних конституційних норм. Але таке “вирішення” не завжди задовольняє учасників симфонії і пошуки консенсусу тривають. Доти, доки держава реально не завоює про допомогу моральної сили Церкви, симфонічність між ними буде відносною, здебільшого гіпотетичною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Библийская энциклопедия: в 4 вып. / трид. и изд. архимандрита Никифора. Москва: Изд. Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1990. Вып. 1: А–Е. 904 с.
2. Вплив християнства на історію Європи у 9–13 ст. URL : <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10202/>.
3. Кислашко О. П., Сіданіч І. Л. Християнське виховання дітей у сім'ї: навч.-метод. посіб. Київ: Духовна вісь, 2016. 388 с.
4. Макарий, митроп. Православно-догматическое богословие: у 2 т. Киев: Общество любителей правосл. л-ры, 2006. Т. 2. 674 с.
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН. Нац. общ.-науч. фонд; науч.-ред. совет: предс. В. С. Степин. Москва: Мысль, 2001. Т. IV. 605 с.

6. Православная энциклопедия: многотомн. изд. Москва: Церк.-науч. центр “Православная энцикл.”, 2005. Т. 9. 752 с. 7. Православная энциклопедия: многотомн. изд. Москва: Церк.-науч. центр “Православная энцикл.”, 2006. Т. 12. 752 с. 8. Сливка С. С. Канонічне право: навч. посіб. Вид. 4, переробл. і допов. Харків: Право, 2017. 330 с. 9. Теоцентризм як основний спосіб трактовки буття і людини у філософії середньовіччя. URL : <https://studfiles.net/preview/5258767/page/7/>. 10. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 744 с. 11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: “Укр. енцикл.”, 1999. Т. 2: Д–Й. 744 с. 12. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: “Укр. енцикл.”, 2001. Т. 3: К–М. 792 с. 13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: “Укр. енцикл.”, 2003. Т. 5: П–С. 736 с. 14. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: “Укр. енцикл.”, 2004. Т. 6: І–Я. 768 с.

REFERENCES

1. *Bybleiskaia entsyklopedyia* [Biblical Encyclopedia]: v 4 вып. / tryd. y yzd. arkhymandryda Nykyfora. Moskva: Yzd. Sviato-Troytse-Serhyevoi Lavry, 1990. Выр. 1: А–Е. 904 p. 2. *Vplyv khrystianstva na istoriiu Yevropy u 9–13 st.* [Influence of Christianity on the history of Europe in the 9th–13th centuries.] URL : <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10202/>. 3. Kyslashko O. P., Sidanich I. L. *Khrystyianske vykhovannia ditei u simi* [Christian upbringing of children in the family]: navch.-metod. posib. Kyiv: Dukhovna vis, 2016. 388 p. 4. Makaryi, mytrop. *Pravoslavno-dohmatycheskoe bohoslovye* [Orthodox-dogmatic theology]: u 2 t. Kyev: Obshchestvo liubytelei pravosl. l-ry, 2006. Т. 2. 674 p. 5. *Novaia fylosofskaia entsyklopedyia* [New Philosophical Encyclopedia]: v 4 t. / Yn-t fylosofyy RAN. Nats. obshch.-nauch. fond; nauch.-red. covet: preds. V. S. Stepyn. Moskva: Mysl, 2001. Т. IV. 605 p. 6. *Pravoslavnaia entsyklopedyia* [Orthodox Encyclopedia]: mnohotomn. yzd. Moskva: Tserk.-nauch. tsentr “Pravoslavnaia entsykl.”, 2005. Т. 9. 752 p. 7. *Pravoslavnaia entsyklopedyia* [Orthodox Encyclopedia]: mnohotomn. yzd. Moskva: Tserk.-nauch. tsentr “Pravoslavnaia entsykl.”, 2006. Т. 12. 752 p. 8. Slyvka S. S. *Kanonichne pravo* [Canon law]: navch. posib. Vyd. 4, pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2017. 330 p. 9. *Teotsentryzm yak osnovnyi sposib traktovky buttia i liudyny u filosofii serednovichchia.* [Theocentrism as the main way of treatment of being and man in the philosophy of the Middle Ages] URL : <https://studfiles.net/preview/5258767/page/7/>. 10. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical Encyclopedia Dictionary] / za red. V. I. Shynkaruka. Kyiv: Abrys, 2002. 744 p. 11. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia]: v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: “Ukr. entsykl.”, 1999. Т. 2: Д–І. 744 p. 12. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia]: v 6 t. redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: “Ukr. entsykl.”, 2001. Т. 3: К–М. 792 p. 13. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia]: v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: “Ukr. entsykl.”, 2003. Т. 5: П–С. 736 p. 14. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia]: v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: “Ukr. entsykl.”, 2004. Т. 6: І–Я. 768 p.

Дата надходження: 18.10.2018 р.